

Образні порівняльно-уподібнювальні прислівники української мови: роль контексту у формуванні та закріпленні їхньої мотиваційної і лексичної семантики

Tetiana Hutsuliak / Тетяна Гуцуляк

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine / Чернівецький національний університет імені

Юрія Федьковича, Україна

Email: t.gutsuliak@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7520-3115>

<https://ror.org/044n25186>

Анотація. У статті проаналізовано специфіку контекстних зв'язків образних порівняльно-уподібнювальних прислівників української мови з огляду на те, що їхні індивідуальні лексико-словотвірні значення, а відтак і лексичні значення залежать від коротких чи розгорнутих словесних контекстів, увиразнюються в них. Відзначено, що фразеологічні звороти становлять особливий тип контекстів, традиційна відтворюваність яких може приводити до виокремлення прислівників як самостійних лексичних одиниць.

Описано складники контекстів, що допомагають розмежовувати випадки багаторазового творення образних прислівників на основі різних мотивувальних ознак та констатувати закріплення їхньої багатозначності. До полісемантив зараховуємо чимало образних адвербіативів, які позначають непроецесуальні ознаки за інтенсивністю дії чи перебування в певному стані та ознаки набуття суб'єктом певної форми чи вигляду. Прислівники з семою 'інтенсивності' переважно сполучаються з дієсловами руху і не вимагають зв'язків з іменником – суб'єктом асоціативно-образних зіставлень. Натомість адвербіативи, що позначають набуття суб'єктом певної форми чи вигляду, потребують у своєму словесному оточенні суб'єкта компаративних відношень, який вказує на те, хто (або що) набуває певного вигляду чи форми.

Контекстна зумовленість мотиваційної семантики впливає на те, що в процесах прислівникового словотворення реалізуються такі аспекти змісту мотиваторів, що їх не відтворюють деривати інших частин мови.

Ключові слова: образні порівняльно-уподібнювальні прислівники, контекст, образна мотивація, образна деривація, полісемія, семантика.

Received: 2026-03-27. **Accepted:** 2026-05-25.

Copyright © 2026 Tetiana Hutsuliak / Тетяна Гуцуляк. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Figurative Comparative and Similitudinal Adverbs in the Ukrainian Language: The Role of Context in the Formation and Consolidation of Their Motivational and Lexical Semantics

Abstract. This article analyzes the specific nature of the contextual relationships of figurative comparative and similitudinal adverbs in the Ukrainian language, given that their individual lexical and derivational meanings and thus their lexical meanings depend on and are clarified within brief or extended verbal contexts. It has been noted that idiomatic expressions constitute a special type of context, the traditional reproducibility of which can lead to the identification of adverbs as independent lexical units.

The following contextual components are described, which help distinguish instances of the repeated formation of figurative adverbs based on various motivating features, and thus confirm the consolidation of their polysemy. We classify many figurative adverbials as polysemous, which mostly denote non-processual features regarding the intensity of an action or a state of being, as well as features of a subject acquiring a certain form or appearance. Adverbs with the ‘intensity’ semantic feature are used with verbs of motion and do not require a connection to a noun – the subject of associative-figurative comparisons. Adverbials that denote the subject taking on a certain form or appearance require, in their verbal context, a subject of comparative relations which indicates who (or what) is taking on that form or appearance.

The contextual nature of motivational semantics means that, in the processes of adverb formation, certain aspects of the motivators’ meaning are expressed that are not reflected in derivatives of other parts of speech.

Keywords: figurative comparative and similitudinal adverbs, context, figurative motivation, figurative derivation, polysemy, semantics.

Ukrainiečių kalbos vaizdiniai lyginamieji ir palyginamiejirieveiksmai: konteksto vaidmuo jų motyvinės ir leksinės semantikos formavimuisi ir įsitvirtinimui

Santrauka. Straipsnyje analizuojama ukrainiečių kalbos vaizdinių lyginamųjų ir palyginamųjųrieveiksminių kontekstinių ryšių specifika, atsižvelgiant į tai, kad jų individualios leksikos ir žodžių sudarymo reikšmės, o kartu ir leksinės reikšmės priklauso nuo kontekstų ir juose išryškėja. Pažymėta, kad frazeologinės frazės sudaro ypatingą kontekstų tipą, kurių tradicinis atkartojimas gali lemtirieveiksminių išskyrimą kaip savarankiškų leksinių vienetų. Aprašyti kontekstų komponentai, kurie padeda atskirti atvejus, kai vaizdiniai priesagosrieveiksmai sudaromi daug kartų remiantis skirtingais motyvuojančiais požymiais, ir taip patvirtinti jų daugiareikšmiškumą. Ši ypatybė rodo, kad vaizdiniairieveiksmai kalbos leksikos ir gramatikos sistemoje veikia kaip atskiros leksemos. Prie polisemantinių priskiriame nemažai vaizdinių adverbialų, kurie žymi neprocesinius požymius pagal veiksmo intensyvumą ar buvimą tam tikros būsenos bei požymius, kai subjektas įgyja tam tikrą formą ar išvaizdą. Prieveiksmai, perteikiantys „intensyvumo“ semą, dažniausiai derinami su judėjimo veiksmazodžiais ir nereikalauja privalomo ryšio su daiktavardžiu – asociatyvių ir vaizdinių palyginimų subjektu. Tuo tarpu adverbialai, žymintys požymį, kad subjektas įgyja tam tikrą formą ar išvaizdą, savo žodiniame kontekste reikalauja lyginamojo santykio subjekto, kuris nurodo, kas įgyja tam tikrą išvaizdą ar formą. Kontekstinis motyvinės semantikos sąlygotumas lemia tai, kad adverbijų žodžių kūrimo procesuose gali pasireikšti tokie motyvuojančių daiktavardžių semantikos aspektai, kurių neatspindi kitų kalbos dalių dariniai.

Reikšminiai žodžiai: vaizdiniai lyginamieji ir palyginamiejirieveiksmai, kontekstas, vaizdinė motyvacija, vaizdinė derivacija, polisemija, semantika.

1. Вступ

Образні прислівники з порівняльно-уподібнювальною семантикою становлять невід'ємну частину значного шару образних одиниць у лексиконах української мови та інших слов'янських мов. Творення таких слів відображає універсальну й фундаментальну властивість людського мислення формувати образні уявлення про певні елементи дійсності через встановлення асоціативних зв'язків між когнітивними структурами, складники яких виявляють подібність за низкою різних ознак.

Традиційно творення прислівників з порівняльно-уподібнювальною семантикою в слов'янському мовознавстві, зокрема й в українській лінгвістиці, розглядають як результат процесу адвербіалізації (різних ступенів – синтаксичної, морфологічної й семантичної) безприйменникових форм іменників орудного відмінка однини (праці І. Вихованця, Й. Андерша, Р. Гжегорчикової, Н. Глібчук, У. Добосевич, Є. Кісь та ін.).

В українській мові до таких прислівників зараховуємо, наприклад, лексичні одиниці *вихором*, *вервечкою*, *каменем*, *свічкою* та ін.: *нестися, мчати вихором* (про коней, думки тощо) 'надзвичайно швидко' (СУМ-20); *сидіти каменем* 'непорушно' (СУМ-20); *стати свічкою* 'вертикально' (про поставу коня, дельфіна) (СУМ IX, 97); у польській мові: *siedzieć kamieniem* (*сидіти каменем*), *stać za kimś turem* (*стояти за когось стіною*), *patrzeć wilkiem* (*дивитися вовком*) та ін. (ВСПМ). Образне порівняльно-уподібнювальне значення прислівників наведеного типу формується на базі типових для певної етноспільноти асоціативно-образних уявлень і стає зрозумілим для носіїв мови через синтагматичні та синтаксичні зв'язки з іншими лексичними одиницями в контексті.

У слов'янських мовах появу чималої кількості прислівників дослідники пов'язують ще з праслов'янською добою. Зокрема, у цей час, за спостереженнями В. Німчука, уже активними були процеси адвербіалізації іменників, зокрема й деяких безприйменникових форм орудного відмінка однини, які надалі стали продуктивним джерелом поповнення прислівників як самостійного лексико-граматичного класу слів [Німчук 1978, 347, 391]. Польська дослідниця Е. Кубіцька на матеріалі аналізу праць польських та німецьких лінгвістів констатує типовість явища лексикалізації форм орудного відмінка для багатьох мов [Kubicka 2014, 294]. П. Рамат у довіднику *The Oxford Handbook of Grammaticalization* (Оксфордський довідник з граматикалізації) розглядає Instrumental (орудний відмінок) як одне з найпродуктивніших джерел формування прислівників [Ramat 2011]. У сучасному мовознавстві для позначення випадків використання форм орудного відмінка іменників у прислівникових функціях простежуємо закріплення термінологічного поняття *quasi-narzędniki* (квазіорудні

форми). Такий підхід відображають, зокрема, праці польських лінгвістів А. Богуславського та Е. Кубіцької [Bogusławski 2005; Kubicka 2014].

В авторитетних розвідках українських мовознавців (О. Потебні, І. Чаплі, Т. Довгої, І. Ощипко, Г. Ярун, Т. Ніколашиної та ін.) доведено, що найбільшою здатністю переходити в прислівники в українській мові та інших слов'янських мовах наділені іменникові форми орудного відмінка з порівняльно-уподібнювальним значенням та іншими семантичними особливостями. Такі випадки дослідники називають *орудним зі значенням порівняння-уподібнення* [Городенська 2017], *порівняльно-уподібнювальними прислівниками* [Мариненко 2005; Ніколашина 2001], *narzędnikiem porównawczym (орудним порівняльним)* [Крячко 2020; Ignatowicz-Skowrońska 2021; Piątkowska 2024].

У цьому аспекті варто звернути увагу на продуктивність та затребуваність таких адвербіативів у мовленнєвій практиці. Наприклад, у польській мові, як стверджує Ю. П'янтковська, *орудний порівняння* в повсякденному мовленні з'являється винятково у фразеологізмах на кшталт 'дивитися вовком' чи 'ставати дибки'. Вислови з орудним порівняння дослідниця зараховує до індивідуально-авторських рис поезії польської письменниці Зузанни Гінчанки, вважаючи, що таке граматичне рішення поетеса перетворила на свій стилістичний прийом [Piątkowska 2024, 141]. Попри те, що синтаксичну модель використання *орудного порівняння* С. Бонба зараховує до архаїчних, науковець усе-таки зауважує, що за її зразком у польській розмовній мові, зокрема в жаргоні, продовжують з'являтися нові вирази [Bańba 1989]. Спираючись на міркування дослідника, Й. Ігнатович-Сковронська описує закріплення в жаргонному мовленні сталого вислову *leżeć bykiem* (лежати **биком**), який використовують у солдатському та студентському жаргонах [Ignatowicz-Skowrońska 2021].

Зовсім інші тенденції простежуємо, наприклад, у сучасній литовській мові, яка надає перевагу конструкціям зі сполучником *kaip* (як), порівняймо: в українській мові *жити вовком* 'жити далеко від людей' (СУМ І, 711); *мчати вихором* 'надзвичайно швидко' (СУМ-20); у литовській: *kaip vilkas* 'apie vienišį, viengungį' (як **вовк** 'про самотніх людей'); *kaip viesulas* 'labai smarkiai' (як **вихор** 'дуже сильно, інтенсивно') (ФСЛМ).

Щодо української мови, то порівняльно-уподібнювальні прислівники становлять відкриту, динамічну систему, яка активно збагачується завдяки адвербіалізації безприменовних форм орудного відмінка [див.: Кісь 2025; Мариненко 2005; Ніколашина 2001]. Функціонування прислівників з порівняльно-уподібнювальною семантикою простежуємо в усіх сферах української мови, а процес їхнього творення відбувається постійно. Таку особливість засвідчують різностильові текстові матеріали та порівняльний аналіз тлумачних лексиконів, що з'явилися в

українській лексикографії після виходу СУМ в 11-ти томах (1970–1980) [див. праці Гуцуляк 2023, 121–122; Мариненко 2005, 122]. Наприклад, словники діалектного мовлення фіксують порівняльно-уподібнювальні прислівники у складі лексики, що позначає народні термінологічні назви різних професійних галузей: *бочкою* ‘у зн. прис. – спосіб знімання шкури з убитого звіра без поздовжнього розрізу’ (СЗПГ I, 9; 30); *котлом* ‘у зн. прис. – спосіб полювання, коли мисливці оточують звіра кільцем і сходяться до центру. *Охотники йшли котлом*’ (СЗПГ I, 247). У розмовному мовленні, що його засвідчують сучасні тексти художньої літератури та повідомлення в медіа, натрапляємо на нові прислівникові утворення, що ще не закріпилися в тлумачних словниках як окремі лексеми чи як лексико-семантичні варіанти іменників: *скласти долоні човником* ‘*¹докупи, разом, так, що вони формою нагадують човник’: *Замість ранкової молитви складаю долоні човником і зводжу погляд до неба* (Матіос, 9); *йти равликом* ‘*дуже повільно, зігнувшись’: *Равликом йдеш і дивишся, щоб не впасти* (про ситуацію, коли під ногами слизько) (Телемарафон “Єдині новини”. 28.01.2026).

З огляду на активне творення і вживання адвербіальних одиниць названого типу в сучасній українській мові закономірно постає потреба лексикографічного закріплення їхнього частиномовного статусу (чи це форми іменників з прислівниковим значенням, чи прислівники) та ґрунтовного опису семантичних особливостей. До уваги варто взяти те, що значення порівняльно-уподібнювальних прислівників залежить від специфіки дериваційно-мотиваційних процесів та від контексту – синтагматичних зв’язків і синтаксичних відношень.

У пропонованій розвідці маємо на меті показати ключову роль контексту для встановлення й опису мотиваційної та лексичної семантики образних порівняльно-уподібнювальних прислівників української мови; з’ясувати специфіку словесних (зокрема, і фразеологічних) та позамовних (орієнтованих на фонові знання мовців) контекстних зв’язків; продемонструвати полісемію досліджуваних прислівників, запропонувавши аналіз контекстно-зумовлених мотивувальних ознак, що формують багатоаспектність мотивувального простору того самого іменника-мотиватора.

У дослідженні комплексно використано низку методів і прийомів, спрямованих на реалізацію поставлених завдань, – це прийом *суцільного добирання* лексичного матеріалу за словниковими, текстовими та корпусними джерелами; *контекстуальний* та *мотиваційно-словотвірний аналіз* прислівників з порівняльно-уподібнювальною семантикою; *опозиційний*

¹ У такий спосіб позначасмо дефініції значень прислівників, не закріплені у словниках, проте, потенційно можливі, що засвідчують текстові матеріали.

прийом внутрішньої інтерпретації значень досліджуваних дериватів з урахуванням специфіки їхніх синтагматичних зв'язків та особливостей творення на базі тих самих іменників-мотиваторів.

2. Специфіка творення образних порівняльно-уподібнювальних прислівників

У сучасних дослідженнях, що описують дериваційні механізми появи адвербіативів досліджуваного типу, простежуємо їх послідовне трактування як результату морфолого-синтаксичного способу словотворення [Глібчук 2012; Городенська 2017; Кісь 2025; Мариненко 2005]. Такий підхід певним чином зумовлений утвердженняю в слов'янському мовознавстві думкою про ключову роль цього способу в поповненні класу прислівників у слов'янських мовах. З огляду на те, що перехід форм орудного відмінка іменників у прислівники (їх адвербіалізація, а далі – лексикалізація) – це процес поступовий і тривалий, а одиниці такого типу з'являються постійно, то цілком доречно припустити, що на сучасному етапі розвитку української мови їх творення відбувається вже дещо по-іншому – за аналогією до наявних прислівників, морфемна будова яких містить суфікси *-ом(-ем)*, *-ою(-єю)*. У своїх дослідженнях підтримуємо думку Р. Бачкура [Грещук та ін. 2007, 105] про доцільність на синхронному етапі мови розглядати творення порівняльно-уподібнювальних прислівників як суфіксальних дериватів та вважати їх такими одиницями, що співвідносні, омонімічні з формами орудного відмінка іменників. Звертаємо увагу й на праці, що виконані з урахуванням інших теоретичних засад, проте розглядають порівняльно-уподібнювальні адвербіативи у складі омонімічних пар (іменник / прислівник), що сформувалися як міжчастиномовні омоніми внаслідок транспозиції [Кісь 2025; СМО]. Також беремо до уваги авторитетні висновки В. Німчука та ін. про те, що чимало прислівникових похідних такого типу не були відмінюваними іменниками, а прислівники *“сіпом ‘сіпаючи’*, *нишком, назирцем* та інші, засвідчені пам'ятками української мови, не мають співвідносних “реальних” іменників, проте утворені за допомогою абстрагованого суфікса *-ом*, а також специфічних прислівникових формантів *-ком*, *-цем*” [Німчук 1978, 392–393].

Прислівники, що закріпилися в українській мові з порівняльно-уподібнювальним значенням, через свою морфемну будову й семантичну структуру відображають усталені для української етноспільноти образні уявлення та утворюються на базі *образної мотивації*. Такий тип мотивації розглядаємо як самостійний вияв словотвірних мотиваційних відношень у відіменниковому словотворі української мови. *Образні мотиваційні відношення* – це мовно-мисленнєвий вибір мотиватора у процесі творення похідної одиниці, що пов'язаний зі встановленням у свідомості

мовців асоціативних зв'язків між певними когнітивними структурами з подальшим формуванням образних уявлень на базі концептуальної метафори чи (і) концептуальної метонімії та вербалізованим закріпленням таких образних уявлень у морфологічній та семантичній структурі слова [Гуцуляк 2021].

До джерельної бази дослідження увійшло понад 200 порівняльно-уподібнювальних прислівників, творення яких відбулося за допомогою формантів *-ом (-ем)*; *-ою (-ею)* за аналогією до наявних в українській мові адвербіативів, морфемна будова яких містить такі суфікси. З огляду на ключову роль образних мотиваційних відношень у творенні досліджуваних одиниць, пропонуємо позначати їх терміном *образні порівняльно-уподібнювальні прислівники*, чи (коротко) *образні адвербіативи*. Мотиваційною базою таких дериватів найчастіше виступають асоціативно-образні зв'язки, сформовані на основі *природоморфної* (зооморфної, фітоморфної)² та *артефактної концептуальних метафоричних моделей*³. У пропонуваній розвідці поділяємо думку лінгвістів [Кись 2025; Ніколашина 2001; Piątkowska 2024] про те, що образні адвербіативи належать до метафор і їхні значення є більш маркованими, ніж значення конструкцій з порівняльними сполучниками.

Реципієнтні зони образних прислівників української мови найчастіше пов'язані з називанням непроцесуальних ознак, що характеризують інтенсивність дії, стану: *вітром* 'у знач. присл. Дуже швидко'. *Дід підтяг штани й вітром* – до воза (СУМ-20); набуття певного вигляду, форми, розташування: *серпом* 'утворюючи дугу'. *А під ними [горами] серпом ліг Донець* (СУМ IX, 139); особливий спосіб переміщення: *гадюкою* *звиватися* 'як гадюка; утворюючи зигзаги, кільця; звивисто'. *Між м'якими зеленими берегами в'ється гадюкою Раставиця* (СМО, 123); ознаки психічного стану людини, її поведінки: *лізти осою в очі* 'турбувати кого-небудь, створювати комусь незручності', тобто поводитися надокучливо. <...> *а вони [сусіди] осою в очі лізуть* (СУМ-20) та ін.

3. Контекстна зумовленість мотиваційної та лексичної семантики образних прислівників

Мотиваційна семантика образних прислівників часто є *контекстно зумовлена*, тобто індивідуальні лексико-словотвірні значення похідних,

² У назві метафоричної моделі фіксуємо зв'язок з назвою концептуальної сфери, пов'язаної з джерелом вибору мотиватора.

³ Концептуальні метафоричні моделі розглядаємо як когнітивне підґрунтя формування структурно-семантичних моделей похідних образно мотивованих слів. Свої міркування базуємо на традиційних для метафорології засадах Дж. Лакоффа й М. Джонсона про концептуальну метафору.

а відтак і їхні лексичні значення залежать від коротких чи розгорнутих словесних контекстів, увиразнюються в них. Така особливість пов'язана з тим, що під час деривації можуть бути реалізовані різні аспекти семантики іменника-мотиватора. Вербальний контекст дає змогу актуалізувати в семантиці образного прислівника мотивувальну ознаку, що послужила основою формування індивідуального лексико-словотвірного значення, яке більшою чи меншою мірою входить до структури лексичного значення похідного мотивованого слова.

Здебільшого порівняльно-уподібнювальний зміст образних прислівників формується внаслідок обмеженої сполучуваності з дієсловами певної семантики, тобто має ознаки зв'язаного значення. З огляду на це, вважаємо, що аналіз контекстних зв'язків образних адвербіативів повинен враховувати і їхнє функціонування у фразеологічних зворотах, адже часто навіть ідіоматична сполучуваність дає змогу визначити мотивувальну ознаку, яка відображає зміст асоціативно-образних відношень з іменником-мотиватором. В українській мові простежуємо закріплення та функціонування у складі сталих висловів (за попередніми підрахунками) більше 40 досліджуваних прислівників. Традиційна відтворюваність у структурі фразеологізмів приводить до поступового виокремлення образних адвербіативів як самостійних лексичних одиниць. Порівняймо відображення прислівникових значень лексем *півнем* і *сичем* у різночасових лексикографічних працях – у СУМ (1970–1980 pp.) та СУМ-2012. У СУМ ці одиниці подано у складі сталих висловів, а в СУМ-2012 як самостійні лексеми з позначенням ‘*присл.*’ (прислівник): *іти півнем* ‘рухатися, набравши хороброго, бадьорого, іноді зверхнього вигляду’ (СУМ IV, 380) та *півнем* ‘*присл.* Рухатися, набравши хороброго, іноді зверхнього вигляду’ (СУМ-2012, 762); *сичем жити* ‘жити самотньо, замкнуто, відлюдно’ (СУМ IX, 209) та *сичем* ‘*присл.* Відлюдником’ (СУМ-2012, 1047). Динаміка таких змін має спонукати лексикографів до вироблення принципів словникового опису семантики та лексико-категорійного статусу досліджуваних одиниць.

Варто звернути увагу, що *фразеологічні контексти* можуть відображати випадки багаторазового творення образних прислівників на базі різних мотивувальних ознак, зміст яких чітко увиразнюється через зв'язок з дієсловом певної семантики. Наприклад, творення прислівника *мак-ом* (← *мак*) у вислові *шити маком* реалізує значення ‘дуже дрібно; шити дрібненьким вистягом’. Як *шитиме маком, то їстиме борщ з таким* (СлГр II, 399). Мотивувальна ознака творення такого деривата передбачає актуалізацію фонових знань мовців про дрібні зернятка маку та, як наслідок, встановлення асоціативних зв'язків з чимось дуже дрібним і малим.

Наступний вислів *сидіти маком*⁴ ‘дуже тихо, непорушно сидіти’ (Г-рНП III, 622) засвідчує творення прислівника **мак-ом** на базі іншої мотивувальної ознаки, яка теж ґрунтується на фонових знаннях носіїв мови про те, що “сіяння маку не робить найменшого шелесту, чутного для вуха”: *Сидит тихо, якби маком сіяв* (Г-рНП III, 120).

У процесах прислівникового словотворення від основи іменника **мак** фіксуємо реалізацію асоціативно-образних зв’язків, що відображають подібність до червоного кольору квітів рослини. Це виразно демонструють контексти, дібрані з лінгвістичного корпусу ГРАК. **Мак-ом** ‘*набувати червоного кольору; виділятися червоно на тлі чогось’: *А тепер Дніпром втікає <...> із дому, що згорає там, де червоніє небо маком. На вустах усмішка маком розцвітає* (ГРАК). Отож наведені приклади засвідчують полісемію прислівникових значень адвербіатива **маком** ‘1. Дуже дрібно шити (дрібненьким вистягом). 2. Дуже тихо, непорушно сидіти. 3. Набувати червоного кольору; виділятися червоно на тлі чогось’. Їх поява і закріплення відображають реалізацію типових для українського словотворення образно-метафоричних мотивувальних ознак, що послужили когнітивним підґрунтям появи слів інших частин мови, зокрема прикметника та дієслів: **мак-ов-ий** (← *мак*) ‘розм. Який має колір червоної квітки маку. *Платок макового цвіту*; дуже мало, трошечки. *На макове зерно, зернятко*’; **мак-ов-і-ти** (← *мак*; *маковий*) ‘рідко. Шаріти, рум’яніти, червоніти, як мак. <...> *маковіють обличчя на сонячному морозі*’ (СУМ IV, 603); **мач-кува-ти** (← *мак*; *мачок*) ‘йти дрібним кроком (про гуцульського коня)’ (СлГр II, 413). Проте саме контексти прислівникового вживання образного деривата **маком** (*сісти*) дають змогу відобразити в процесах деривації таку мотивувальну ознаку, яка враховує особливості звукових асоціативно-образних зв’язків і не може бути реалізована похідними одиницями інших частин мови.

Такі випадки не є поодинокими, тому залучення для аналізу контекстів прислівникового вживання образних дериватів допомагає всеохопно встановити та описати перелік образних мотивувальних ознак, що можуть бути реалізовані в процесі відіменникового словотворення в межах слів різних частин мови. На підтвердження цієї тези наводимо ще кілька переконливих прикладів.

Порівняльно-уподібнювальний прислівник **ведмед-ем** (← *ведмідь*) у контексті: – *Хазяїн! – раптом вигукнув, застиг на мені очима і склав брови ведмедем над переніссям докупи* (Чендей, 268) реалізує мотивувальну ознаку, що засвідчує подібність до норovu тварини і яку в структурі

⁴ Вислів *сісти маком* може мати й інші значення: ‘1. Потрапити в скрутне, безвихідне становище. 2. Зазнати поразки, невдачі в чому-н.’ (ФСМ II, 810). Опис походження таких фразеологізмів передбачає здійснення спеціального дослідження.

лексичного значення слова пояснюємо, як ‘*скласти брови насуплено, насторожено, сердито’. В українській мові від основи іменника **ведмідь** закріпилися образні прикметники та похідні іменники, творення яких відображає дещо інші асоціативно-образні уявлення про тварину – подібність до її незграбних рухів, великих розмірів, фізичних властивостей тощо. Порівняймо: **ведмед-ик-уват-ий**, **ведмед’-ач-ий**, **ведмеж-О-ий** (← **ведмідь**) ‘перен. Який певними рисами, особливостями нагадує ведмедя або щось властиве йому; сильний, дужий; незграбний, вайлуватий: **ведмедикуватий** хлопчина; **ведмедяча** постать дядька; **ведмежа** незграбність, **ведмежа** сила’ (СУМ I, 315–316; СУМ-20); **ведмед-ик** (← **ведмідь**) ‘(ент.) вовчок, капустянка, *Cryllotalpa gryllotalpa* L.; шкідник, який з’їдає коріння рослин’ (ЕСУМ I, 343).

Формування і закріплення багатозначності образних порівняльно-уподібнювальних прислівників є ще одним важливим свідченням їхнього функціонування в лексико-граматичній системі мови як окремих лексем. За матеріалами лексикографічних і текстових джерел, до полісемантів в українській мові зараховуємо чимало образних адвербіативів, які здебільшого позначають непроцесуальні ознаки, пов’язані зі способом виконання дії, – це ознаки за інтенсивністю здійснення дії чи перебування в певному стані та ознаки набуття суб’єктом певної форми чи зовнішнього вигляду. Реалізація кожного типу значень вимагає особливих контекстних умов.

Прислівники, що реалізують сему ‘інтенсивності’, переважно сполучаються з дієсловами руху і не вимагають обов’язкових зв’язків з іменником, що позначає суб’єкта асоціативно-образних зіставлень. Вони зазвичай утворюються на базі іменників, семантична структура яких передбачає зв’язок з ознакою інтенсивності (швидкого й повільного виконання дії, вияву певного стану, звукових ознак та ін.). Наприклад, **стрілою** (← **стріла**) (*бігти, мчати, плигнути, пролетіти* тощо) ‘дуже швидко. *А літа стрілою пролітають*’ (СУМ IX, 774); **слимаком** (← **слимак**) (*йти, повзти*) ‘*дуже повільно’: *Я не спав майже до ранку. Ніч повзла слимаком* (ГРАК).

Прислівники, що позначають ознаку набуття суб’єктом певної форми чи зовнішнього вигляду, здебільшого утворюються на базі іменників – назв предметів (рідше тварин) з чітко виявленою або особливою формою. До обов’язкових складників словесних контекстів вживання таких образних адвербіативів належить наявність суб’єкта асоціативно-образних зіставлень, який вказує на те, хто (або що) набуває певного вигляду чи форми. Наявність у контексті такої лексеми допомагає мовцеві (інтерпретаторові) краще зрозуміти образно-метафоричне значення прислівника й актуалізувати в уяві ознаку, за якою певні елементи дійсності вияв-

ляють подібність. Порівняймо: *скласти руки стрілою* (ССинКар, 414) ‘*Склавши долоні до купи, витягнуто, так, що вони формою нагадують стрілу’; *пливти стрілою* ‘*витягнувшись усім тілом і руками в пряму лінію’: *він на мілині пірнає під воду і, як індіанець, стрілою пливе до хлопців* (Шкляр, 26). Попри те, що в цьому контексті прислівник вказує на спосіб виконання дії, яка передбачає вияв певної інтенсивності, усе-таки ця ознака належить до другорядних поряд зі вказівкою на форму, що її набуває тіло людини, коли вона так пливе. Творення прислівника враховує одночасне залучення кількох мотивувальних ознак. У наступному контексті *сходи закручені слимаком* для розуміння значення прислівника *слимаком* ‘*гвинтом, спірально, закручено’: *На площинці, слимаком закручених сходів, очі в очі зустрінулись обидва* (ГРАК) важливу роль відіграє наявність суб’єкта компаративних відношень – іменника *сходи*.

Загалом потрібно звернути увагу на те, що таку специфіку відображають майже всі контексти функціонування образних прислівників (однозначних чи багатозначних), творення яких відбувається на базі ознак, що відображають набуття суб’єктом певної форми чи зовнішнього вигляду. Подекуди суб’єктами образних зіставлень можуть бути різні елементи дійсності, що виявляють подібність до того самого об’єкта компаративних відношень. Порівняймо творення прислівників *підков-ою*, *підківк-ою* (← *підкова*, *підківка*) ‘півколом; у формі вигнутої пластинки, дуги, що нагадує копито’ (СМО, 370; СУМ-20) і їх вживання в таких контекстах: *про форму вусів, губ*: *Я тоді ще не мав бороди і носив вуса підковою* (СУМ-20); <...> *і його сиві вуса підківкою загнулися вниз* (Шкляр, 64); <...> *губки вигиналися підківкою* (Люко Дашвар); *про форму риби*: *На пісок полетів здоровий осетр і почав гнущь спину підковою* (СМО, 370); *про спосіб розташування дерев, кущів, певних територій*: *Підійшли до густих кущів, які підковою облягли невеличку галявинку* (СМО, 370); *Нас підковою огинав яр* (СУМ-20); *про розташування мисливців, які йдуть півкільцем* (у діалектному мовленні): *Підковою тільки на зайця йшли* (СЗПГ II, 101).

Отже, семантична структура порівняльно-уподібнювальних прислівників формується на базі різних мотивувальних ознак, які відображають специфіку асоціативно-образного світосприйняття носіїв мови. Реалізація мотиваційної та лексичної семантики таких адвербіативів залежить від специфіки їхнього контекстного оточення – наявності синтагматичних зв’язків з лексичними одиницями визначеної семантики та функції.

4. Висновки

Образні прислівники з порівняльно-уподібнювальною семантикою – це особлива, динамічна й відкрита для поповнення група адвербіальних

одиниць української мови. Їхня мотиваційна та лексична семантика тісно взаємопов'язані, адже часто індивідуальні лексико-словотвірні значення, що передають зміст мотивувальних ознак, слугують підґрунтям основного лексичного значення адвербіативів. Короткі чи розгорнуті *словесні контексти* відіграють визначальну роль для встановлення й опису мотиваційної та лексичної семантики порівняльно-уподібнювальних прислівників. Складники їхнього контекстного оточення – лексичні одиниці визначеної семантики та функції – корелюють зі змістом мотивувальної ознаки й актуалізують її в лексичному значенні. Синтагматичні зв'язки з дієсловами руху увиразнюють у прислівниках сему 'інтенсивності'; а наявність у контекстному оточенні лексем на позначення суб'єкта асоціативно-образних зіставлень допомагає підкреслити в семантиці адвербіативів ознаку 'набуття певної форми чи зовнішнього вигляду'. В окремих випадках встановлення мотиваційних відношень та лексичного значення залежить не тільки від словесних, але й від позамовних контекстів – фонових знань мовця про мотиватор.

Ідіоматична сполучуваність у фразеологічних контекстах відіграє таку ж роль для опису мотиваційної та лексичної семантики образних адвербіативів, що й синтагматичні зв'язки в інших словесних контекстах. Утім, традиційна відтворюваність у складі сталих висловів впливає на лексикографічне закріплення досліджуваних прислівників як самостійних лексичних одиниць, що можуть вступати в синонімічні відношення з іншими адвербіативами.

Контекстні зв'язки дають змогу простежити становлення прислівників-полісемантів, значення і морфемна структура яких відображають багаторазове творення адвербіальних одиниць на базі різних мотивувальних ознак того самого твірного іменника.

Контекстна зумовленість мотиваційної семантики досліджуваних дериватів впливає на те, що в процесах прислівникового словотворення можуть реалізовуватися такі аспекти змісту іменників-мотиваторів, що їх не відтворюють деривати інших частин мови. Названа специфіка допомагає якнайповніше визначити мотиваційний простір іменникових основ у процесах образної деривації. Запропонований аналіз сприятиме ґрунтовнішому описові семантики порівняльно-уподібнювальних прислівників та вкотре актуалізує потребу їх послідовного лексикографічного закріплення як самостійних лексичних одиниць.

Джерела

ВСПМ – *Wielki słownik języka polskiego PAN*. Polska Akademia Nauk. (n.d.). <https://wsjp.pl>

ГРАК – ШВЕДОВА, М., ВАЛЬДЕНФЕЛЬС, Р. ФОН, ЯРИГІН, С., РИСІН, А., СТАРКО, В., НІКОЛАЄНКО, Т., ЛУКАШЕВСЬКИЙ, А. та ін., 2017–2025. *Генеральний регіонально анований корпус української мови (ГРАК)*. <https://uacorporus.org/>

Г-рНП – ФРАНКО, І. Я. (упоряд.), 2006. *Галицько-руські народні приповідки*. Т. 1–3. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.

ЕСУМ – МЕЛЬНИЧУК, О. С. (ред.), 1982–2012. *Етимологічний словник української мови*. Т. 1–6. Київ: Наукова думка.

Люко Дашвар – ЛЮКО ДАШВАР, 2019. *Молоко з кров'ю*. Харків: КСД.

Матіос – МАТІОС, М., 2023. *Мами*. Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га.

СЗПГ – АРКУШИН, Г., 2000. *Словник західнополіських говірок*. Т. 1–2. Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки.

СлГр – ГРІНЧЕНКО, Б. (ред.), 1907–1909. *Словарь української мови*. Т. 1–4. Киев.

СМО – ГЛІБЧУК, Н., ДОБОСЕВИЧ, У., 2016. *Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови*. Львів: Апріорі.

ССинКар – КАРАВАНСЬКИЙ, С., 2008. *Практичний словник синонімів української мови*. 3-тє вид. Львів: БаК.

СУМ – БІЛОДІД, І. (ред.), 1970–1980. *Словник української мови*. Т. 1–11. Київ: Наукова думка.

СУМ-20 – *Тлумачний словник української мови: у 20 т.* (електронна версія Українського мовно-інформаційного фонду НАН України). <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>

СУМ-2012 – ЖАЙВОРОНОК, В. В. (ред.), 2012. *Словник української мови*. Київ: ВЦ «Просвіта».

Телемарафон “Єдині новини” / ТСН онлайн. <https://www.youtube.com/watch?v=WY8sDvZdWEA>

ФСЛМ – *Frazeologijos žodynas*. <https://surl.li/cmfmqut>

Чендей – ЧЕНДЕЙ, І., 1987. *Вікна у світ*. Київ: Дніпро.

Шкляр – ШКЛЯР, В., 2019. *Чорне сонце*. Харків: КСД.

Література

ГЛІБЧУК, Н., 2012. Адвербіалізація іменників як один із шляхів виникнення міжчастиномовних омонімів, *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, вип. 57, 26–36. <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2012.57.1977>

ГОРОДЕНСЬКА, К. Г., 2017. Відіменникова адвербіалізація. In ГОРОДЕНСЬКА, К. (ред.). *Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія*. Київ: Видавничий дім Дмитр а Бураго, 580–585.

ГУЦУЛЯК, Т. Є., 2021. *Типологія образних семантико-мотиваційних відношень у відіменниковому словотворі української мови*. Дис. ...д-ра філол. наук. Чернівці.

ГУЦУЛЯК, Т., 2023. До питання про специфіку творення прислівникових образних дериватів у контексті наукових поглядів В. В. Німчука, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*, 2(50). 117–127. [https://doi.org/10.24144/2663-6840.2023.2.\(50\). 117–126](https://doi.org/10.24144/2663-6840.2023.2.(50). 117–126)

ГРЕЩУК, В., БАЧКУР, Р., ДЖОЧКА, І., ПОСЛАВСЬКА, Н., 2007. *Нариси з основоцентричної дериватології*. Івано-Франківськ: Місто НВ.

КІСЬ, Є., 2025. Транспозиційний потенціал іменника в сучасній українській літературній мові. Дис. ... канд. філол. наук. Львів.

КРЯЧКО, О., 2020. Орудний порівняльний у когнітивно-ономасіологічному аспекті, *Studia Ukrainica Posnaniensia*, 8(1). 115–125. <https://doi.org/10.14746/sup.2020.8.1.11>

МАРИНЕНКО, І., 2005. Відсубстантивні адвербіативи у формі орудного безприйменникового в українській мові, *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*, 59. 118–127.

НИКОЛАШИНА, Т., 2001. Порівняльно-уподібнювальні прислівники синтаксичного ступеня адвербіалізації у сучасній українській літературній мові, *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*, 31. 118–121.

НІМЧУК, В. В., 1978. Прислівник. In НІМЧУК, В. В. (ред.). *Історія української мови. Морфологія*. Київ: Наукова думка, 342–413.

BAWA, S., 1989. *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny*. Poznań: WN UAM.

BOGUSŁAWSKI, A., 2005. O operacjach przysłówkowych. In GROCHOWSKI, M. (red.). *Przysłowki i przyimki. Studia ze składni i semantyki języka polskiego*. Toruń: Wydawnictwo UMK, 15–44.

IGNATOWICZ-SKOWROŃSKA, J., 2021. Funkcjonowanie zwrotów *leżeć bykiem* i *leżeć martwym bykiem* w polszczyźnie, *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*, 28(2). 213–227. <https://doi.org/10.14746/pspsj.2021.28.2.12>

KUBICKA, E., 2014. Idziemy kulawym, ale rytmicznym krokiem. O formalnie narzędnikowych operacjach przysłówkowych (rekonesans). In MOROZ, A., SOBOTKA, P., ŻABOWSKA, M. (red.). *Maiuscula linguistica Studia in honorem Professori Matthia Grochowski sextuagesimo quinto dedicata*. Warszawa: BEL Studio, 293–308.

RAMAT, P., 2011. Adverbial grammaticalization. In NARROG, H., HEINE, B. (eds.). *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press, 502–510. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199586783.013.0040>

PIĄTKOWSKA, J., 2024. O pewnym tropie w wierszach Zuzanny Ginczanki. Pragmatyczne spojrzenie na narzędnik sposobu porównawczy w liryce, *Pamiętnik Literacki. Czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*, (3). 141–156. <https://doi.org/10.18318/pl.2024.3.10>

Sources (Transliteration)

HRAK – SHVEDOVA, M., VALDENFELS, R. FON, YARYHIN, S., RYSIN, A., STARKO, V., NIKOLAIENKO, T., LUKASHEVSKYI, A. ta in., 2017–2025. *Heneralnyi rehionalno anotovanyi korpus ukrainskoi movy (HRAK)*. <https://uacorporus.org/>

H-rNP – FRANKO, I. Ya. (uporiad.), 2006. *Halytsko-ruski narodni prypovidky*. T. 1–3. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka.

ESUM – MELNYCHUK, O. S. (red.), 1982–2012. *Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy*. T. 1–6. Kyiv: Naukova dumka.

Liuko Dashvar – LIUKO DASHVAR, 2019. *Moloko z krov'iu*. Kharkiv: KSD.

Matios – MATIOS, M., 2023. *Mamy*. Kyiv: A-ba-ba-ha-la-ma-ha.

SZPH – ARKUSHYN, H., 2000. *Slovnyk zakhidnopoliskyykh hovirok*. T. 1–2. Luts'k: Red.-vyd. viddil "Vezha" Volynskoho derzhavnoho universytetu im. Lesi Ukrainky.

- SIHr – HRINCHENKO, B. (red.), 1907–1909. *Slovar ukraïnskoi movy*. T. 1–4. Kyev.
- SMO – HLIBCHUK, N., DOBOSEVYCH, U., 2016. *Slovnýk mizhchastynomovnykh omonimiv suchasnoi ukraïnskoi movy*. Lviv: Apriori.
- SSynKar – KARAVANSKYI, S., 2008. *Praktychnyi slovnýk synonymiv ukraïnskoi movy*. 3-tie vyd. Lviv: BaK.
- SUM – BILODID, I. (red.), 1970–1980. *Slovnýk ukraïnskoi movy*. T. 1–11. Kyiv: Naukova dumka.
- SUM-20 – *Thumachnyi slovnýk ukraïnskoi movy*: u 20 t. (elektronna versiia Ukraïnskoho movno-informatsiinoho fondu NAN Ukraïny). <https://services.ulif.org.ua/exp/Entry/index?wordid=1&page=0>
- SUM-2012 – ZHAIVORONOK, V. V. (red.), 2012. *Slovnýk ukraïnskoi movy*. Kyiv: VTs “Prosvita”.
- Telemarafon “Yedyni novyny” / TSN onlain. <https://www.youtube.com/watch?v=WY8sDvZdWEA>
- Chendei – CHENDEI, I., 1987. *Vikna u svit*. Kyiv: Dnipro.
- Shkliar – SHKLIAR, V., 2019. *Chorne sontse*. Kharkiv: KSD.

Bibliography (Transliteration)

- HLIBCHUK, N., 2012. Adverbializatsiia imennykiv yak odyń iz shliakhiv vynykнення mizhchastynomovnykh omonimiv, *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filolohichna*, Vip. 57. 26–36. <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2012.57.1977>
- HORODENSKA, K. H., 2017. Vidimennykova adverbializatsiia. In HORODENSKA, K. (red.). *Hramatyka suchasnoi ukraïnskoi literaturnoi movy. Morfolohiia*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, 580–585.
- HUTSULIAK, T. Ye., 2021. *Typolohiia obraznykh semantyko-motyvatyivnykh vidno-shen u vidimennykovomu slovotvori ukraïnskoi movy*. Dys. ...d-ra filol. nauk. Chernivtsi.
- HUTSULIAK, T., 2023. Do pytannia pro spetsyfyku tvorennia pryslivnykovykh obraznykh deryvativ u konteksti naukovykh pohliadiv V. V. Nimchuka, *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Filolohiia*, 2(50). 117–127. [https://doi.org/10.24144/2663-6840.2023.2.\(50\).117-126](https://doi.org/10.24144/2663-6840.2023.2.(50).117-126)
- GRESHCHUK, V., BACHKUR, R., DZHOCHKA, I., POSLAVSKA, N., 2007. *Narysy z osnovotsentrychnoi deryvatolohii*. Ivano-Frankivsk: Misto NV.
- KIS, Ye., 2025. *Transpozityivnyi potentsial imennyka v suchasni ukraïnskii literaturnii movi*. Dys. ... kand. filol. nauk. Lviv.
- KRIACHKO, O., 2020. Orudnyi porivnialnyi u kohnityvno-onomasiolohichnomu aspekti, *Studia Ukrainica Posnaniensia*, 8(1). 115–125. <https://doi.org/10.14746/sup.2020.8.1.11>
- MARYNENKO, I., 2005. Vidsbstantyivni adverbiatyvy u formi orudnoho bezprymennykovoho v ukraïnskii movi, *Naukovi zapysky. Seriia: Filolohichni nauky (movoznavstvo)*, 59. 118–127.
- NIKOLASHYNA, T., 2001. Porivnialno-upodibniuvalni pryslivnyky syntaksychnoho stupenia adverbializatsii u suchasni ukraïnskii literaturnii movi, *Naukovi zapysky. Seriia: Filolohichni nauky (movoznavstvo)*, 31. 118–121.
- NIMCHUK, V. V., 1978. Pryslivnyk. In NIMCHUK, V. V. (red.). *Istoriia ukraïnskoi movy. Morfolohiia*. Kyiv: Naukova dumka, 342–413